

TANULMÁNYOK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ANONYMUS GESTÁJÁNAK NÉHÁNY HADTÖRTÉNETI VONATKOZÁSA

Honfoglalás és hódítás Anonymusnál

Az új Anonymus-kommentár készítése közben egyre nagyobb figyelemmel kísértük a Névtelen művének jogi vonatkozásait.¹ E szempontot a korábbi irodalomban eddig Gerics József érvényesítette a leghatározottabban.² Sajnálatos, hogy eredményei Csapodi Csabának a vele közel egyidőben megjelenő, a kérdés kutatástörténetét áttekintő munkájába nem kerülhettek már bele,³ de Györffy György legújabb, Anonymusszal foglalkozó munkája bevezetőjében sem említette meg a jogtörténeti kutatás eredményeit.⁴ Jelen rövid dolgozatunkban nem vállalkozunk többre, mint hogy a névtelen szerzőnek a honfoglalás jogosságáról alkotott véleményét szembesítsük a szakirodalom vonatkozó megállapításaival.

Egyértelmű és Anonymus Gestájában több alkalommal elismételt tény, hogy Árpád az országot Attila örökségéként veszi birtokba.⁵ Maga a szerző nem sokat törődik az Árpád-Álmos és Attila közötti leszármazás részleteivel, nem is tudunk meg erről semmi közelebbit. A leszármazás kérdésében nyilván elégnek vélte a Turul-monda keretében elmondottakat, s Attila nevének emlegetésére csak a honfoglalás jogosságának elismertetése szempontjából volt szüksége. Itt nem térünk ki az Attila-mondakör hazai ismeretének kérdésére, az bizonyított, hogy a XII. század végére Óbuda és Attila kapcsolatáról tudtak a német utazók.⁶ Magánál Anonymusnál, de a krónikaszerkesztés egyes, korábbi lejegyzésű fejezeteiben is megcsillan az Attila-irodalom ismerete.⁷ Ez annyiban kapcsolódik témánkhoz, hogy a szerző Attilára való hivatkozásait legalábbis a nyugati olvasóközönség természetesnek foghatta fel és ismertként fogadhatta, befogadására elő volt készítve.

1 A Magyar Középkortudományi Társaság 1992. április 22-i Anonymus-konferenciáján elhangzott hozzászólás egy részének kibővített változata. Az új kiadás: Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. (Kiad. *Gabriel Silagi*) Sigmaringen, 1991.

2 *Gerics József*: Az államszuverenitás védelme és a „két jog” alkalmazásának szempontjai XII–XIII. századi krónikáinkban. In: *Történelmi Szemle* 18, 1978. 362–366. o., és *uő.*: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp., 1987. 234–237. o.; A Gestában előforduló embola szó jogtörténeti hátterére I. *Veszprémy László*: Felix igitur Hungarorum embola. In: *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban: *HK*) 104. 1991. 66–68. o.

3 *Csapodi Csaba*: Az Anonymus-kérdés története. Bp., 1978.

4 *Györffy György*: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Bp., 1988.

5 *Gesta*: 14. és 19. fejelet.

6 *V. Simon Péter*: A Nibelung-ének magyar vonatkozásai. In: *Századok* 112, 1978. 271–325. o.; *Hóman Bálint*: A magyar hun hagyomány és a forráskritika. In: *Történetírás és forráskritika*. Bp., 1938. 45–170. o.

7 Így például a katalaunumi csata évszáma (1. fejeletben 451.), vagy a flagellum Dei kifejezés. V.ö. még *Veszprémy L.*: A kerlési (cserhalmi) ütközet forrásproblémája. In: *HK* 104, 1991. 76. o.

Más vonatkozásban is kidolgozatlan a szerző Attila-képe. Nem vizsgálja a magyarok és hunok viszonyát, ad absurdum véve, a hun nevet le sem írja művében,⁸ nem kis gondot okozva ezzel a modern kutatásnak. Kézenfekvő lett volna, hogy Hungvár nevének az etimológiájakor a hunokat említse meg. Ehelyet azonban – nem kis logikai bukfencsel – kijelenti, hogy a magyarok Hungari neve származik Hungvár nevéből „Hungari dicti sunt a castro Hungu”, s ezt kétszer is leírja. Annál érdekesebb Attila nevének hangsúlyozása a honfoglalás folyamán.

Árpád kifejezetten Attila jogán veszi birtokba a területet, amit a *de iustitia atthavi sui atthyle regis* és egy más alkalommal a *de iustitia mea* kifejezések nyomatékositanak. A szakirodalomban e kifejezések értelmezését illetően többféle vélemény él, mégis, megítélésünk szerint a Pais Dezső-féle „jussomból” megoldás tekinthető szerencsésnek.⁹ Itt jegyezzük meg, hogy a középleatin szótárak is ismerik a *iustitia* ilyen értelmű előfordulásait, akár örökség, akár valakit megillető jogok, akár a birtok birtoklására vonatkozó jogok összessége értelemben.¹⁰

Egyébként is, a szerző történetfelfogásának sarkalatos pontja az Attila uralmához való viszonyítás. Ennek már a második fejezetben szerep jut: a vezérek éppen azért választják Pannóniát úticéljukul, mert *fama volante* tudomásuk van róla, hogy Pannónia földje Álmos őse, Attila birtoka volt. Rövidesen azt is megtudjuk, hogy e rokonságnak mi a gyakorlati haszna. Vándorlásuk során a rutén fejedelmek alávetésekor már jobbiztosító szempont, hogy e fejedelmek ősei annak idején Attila adófizetői voltak. Pannóniában a honfoglalók a bizánci vazallus fejedelmektől – legalábbis a legfontosabbaktól, Salanustól és Ménmaróttól – az őstre, Attilára való hivatkozással kérnek földet. A szerző számára a történelem Attila megjelenése óta folyamatos. Ezt jól mutatja a *mortuo Athila rege, a post mortem Athile regis* kifejezések gyakori előfordulása (öt fejezetben: 9, 11, 12, 35, 38). Véleményünk szerint ebben világosan tetten érhető a szerző felfogása: a Kárpát-medence honfoglaláskori politikai viszonyai Attila halála után alakultak ki, amikor az így uralkodó nélkül maradt területet a szomszéd államalakulatok vazallusai vették birtokba (a cseh fejedelem és a görög császár vazallusai). Ezt a történeti folytonosságot csak még hangsúlyosabá teszi a székelyek etnikai kontinuitása, a magyarok megjelenésével bennük korábbi uruk, Attila örökösét ismerik fel s magától értetődően a szolgálatukba szegődnek.

Az Attila halála után kialakult állapotnak tehát a jogos örökös megjelenése vet véget, s Árpád nem is győzi eleget hangoztatni Attilával való rokonságát. Jellemzőnek találjuk, hogy az Ipoly menti szlávok, Salanus emberei megijednek,

8 Anonymus nem egyértelmű, olykor homályos megjegyzései a hun-magyar viszonyról is felelősek azért, hogy a mai történetírásban két ellentétes vélemény fogalmazódott meg a hun hagyomány ősi vagy újabb volta mellett. V.ö. *Kristó Gyula*: Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? In: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., 1983. 313–329. o. és *Kulcsár Péter*: A magyar ősmonda Anonymus előtti. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92. 1987–88. 532–544. o. A hun névtől lehet, hogy éppen a bizánci szóhasználat (hun=magyar) riasztotta el Anonymust.

9 V.ö. *Szilcs Jenő*: Nemzet és történelem. Bp. 1984.²491. o. (*Századok* 107, 1973. 632–33. o. és másként *Gabriel Silagi*: Die Ungarnstürme in der ungarischen Geschichtsschreibung: Anonymus und Simon von Kézai. In: *Popoli delle steppe*: Uni, Avari, Ungari. *Settimane di studio*. t. 35., Spoleto, 1988. 261–262. o. A kérdést utoljára *Boba Imre* érintette in: *Ungarn-Jahrbuch* 18, 1990. 169–177. o.

10 *J. F. Niermeyer*: *Mediae latinitatis lexicon minus*. 572. o.; *Albert Blaise*: *Lexicon latinitatis mediae aevi*. Turnholti, 1986. (Corpus Christianorum) 516. o.

amikor látják, hogy az isteni kegyelem a magyarokat támogatja, de még inkább (maxime) az Attilával való rokonság híre van rájuk nagy hatással, s készíti őket csatlakozásra. (Ez általában is megállapítható, az Attilával való rokonság emlegetésével szemben a magyarok égi, isteni küldetésének, a hangsúlyozása másodlagos marad, s csak mellékesen értesülünk róla, hogy mind a magyarok, mind Attila *flagellum Dei*-ként jelentek meg a történelemben.)

Úgy tűnik nem jelentőség nélküli, hogy a magyarok Kárpát-medencebeli ellenfelei túlnyomórészt a görög császár vazallusai. Akármilyen forrásokból is merített Anonymus történeti képe megalkotásakor, az bizonyos, hogy a részletek megfogalmazásakor teljes mértékben a saját elképzelései, szándékai szerint járt el. Ide soroljuk azt is, hogy a magyarok legjelentősebb ellenfelei közül Salanus és Ménmarót expressis verbis bizánci vazallusok, míg a bodonyi Glad vélhetően az.¹¹ Ménmarót szerepének fontosságát nem csak az mutatja, hogy a honalapítást antik előképek hatására Árpád fia, Zolta és Ménmarót leányának házassága zárja le, hanem az is, hogy a magyar honfoglalás jogosságára vonatkozó bizánci érvelést Ménmarót szájából ismerjük meg. Ennek tartalma nem is lehet kétséges: nem ismerik el az Attila személyére alapozott igény jogosságát, hiszen Attila rabló módjára (raptor) ragadott el jog szerint a bizánci császár fennhatósága alá tartozó területeket.¹² A bizánci érvelés a magyarokat a legcsekélyebb mértékben sem zavarja, mint láttuk, Anonymus számára a jelen történelem Attila halálával kezdődik. Az Attila megjelenése előtti időszakot egy tömör ablativus absolutusszal intézi el: megfutamítván a rómaiakat" (fugatis Romanis). Róluk nem is tudunk meg többet, kilétük taglalása messze állt a szerző szándékaitól.

Nézzük meg az *imperator*, (azaz a császár) szó előfordulásait a Gestában. A szöveg tízszer említi imperátorokat, ötször a görög császárt, háromszor a német-rómaiakat, s kétszer általában említi őket, amikor a szkiták soha le nem igazott voltáról esik szó (ez utóbbi jogtörténeti fontosságát Gerics József már korábban tisztázta).¹³ A német-római császárok emlegetése a magyar honfoglalással nem áll szorosabb kapcsolatban, kettő a nyugati kalandozásokhoz kapcsolódik, egyszer pedig I. András király birtokcseréjével kapcsolatos. Egyáltalán nem tűnik erőltetettnek következtetésünk, hogy a Gestában a magyarok mindvégig háttérben maradók, nagy ellenfele a bizánci császár: az ő vazallusaival szemben folyik a honfoglalás. A szerző történeti képe csakis olyan korszakban formálódhatott, amikor a magyar történelemben hangsúlyosan jelen volt a bizánci császárság, s a bizánci hatalom végzetes, XIII. századi meggyengülése még nem kezdődött meg.

Ezen a ponton tudunk kapcsolódni az európai historiográfiához. Nem magától értetődő ugyanis a hódítás, földfoglalás jogosságának felvetése s tárgyalása. A XII.

11 Legutóbb Györffy Gy.: Anonymus. Rejtély... i. m. (4. jegyz.) 92. o. Eredetileg: *Ethnographia*, 1965. és Kapitányffy István A névtelen jegyző és Bizánc c. előadásában a Moravcsik Gyula emlékkonferencián 1992. május 20–21-én. Ha akarta volna, a cseh fejedelem kapcsán a német-római császárt is szerephez juttathatta volna a honfoglaláskori harcokban, de nem tette.

12 Közvetlen mintául szolgáló magyar–bizánci polémiáról nem tudunk. Bizonyos betekintést engednek Manasses beszédei. *Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Bp., 1984. 157–161. o.; *Makk Ferenc: The Árpáds and the Comneni. Political Relations Between Hungary and the Byzantium in the 12th Century.* Bp., 1989. 112. o. A bizánci jogigényre l. *Moravcsik Gy.: Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen.* In: *Revue des études sud-est européennes* 7, 1969. 167–174. o.

13 Gerics J.: i. m.

században a római és a kánonjog hatására élénkül meg az érdeklődés a hódítók jogai iránt.¹⁴ Ebben kétségkívül szerepet játszott az igazságos háborúk ki-kristályosodó kánonjogi felfogása s a törekvés arra, hogy jogi keretet adjanak a politikatörténet eseményeinek.¹⁵ A század krónikásainak szótárában megjelenik a *ius proelii*, a *ius dominandi* vagy a *lex belli*.¹⁶ Névtelenünk és a jogi szemlélet között nem lehet véletlen a kapcsolat: az igazságos háború kritériumai között is első helyen találjuk az ősi jogok visszaszerzésének feltételét, s kitérnek arra is, hogy a háború megindításának jogát a szuverén és legitim fejedelmek soha senki által le nem igazított állapotba biztosítja.¹⁷

Rátérve a historiográfiai példákra, Geoffrey of Monmouth latin nyelvű krónikája, s általában a században virágjába szökő Artúr-irodalom volt az, ami példát kínált arra, miként lehet egy mítikus s a történelem homályba vesző alakra visszavezetni egy királyság megszerzését s birtoklását. Egyúttal persze jól példázza a jogi szemlélet térnyerését is a latin történetírásban.¹⁸ Geoffreynál maga Artúr is örökség jogán – a legbiztosabb jogcím – veszi birtokba az országot.¹⁹ (Az sem érdektelen, hogy egy ilyen, vagy ehhez hasonló történetírói szándékkal egyúttal a napi politika vonatkozásai is kideríthetőek: biztosítani a jelen királya számára a legitimitás látszatát múltbeli cselekmények által.) Következetesség nem kérhető számon a krónikásokon – így Anonymuson sem. Geoffrey természetesen nem ismeri el a rómaiak angliai hódításainak jogosságát, de Artúr király kontinentális hódításait tudomásul veszi és a hódítás, a fegyverek jogát emlegeti.²⁰ Szempontunkból hasonlóképpen érdekes az angliai historiográfia egy másik alkotása, Richard Fitz Neal *Dialogus de scaccario* c. műve, a század 70-es éveiből. Ez

14 Donald Sutherland: Conquest and Law. In: *Studia Gratiana* 15, 1972. 35–51. o. Itt találhatók meg a római jogi példák a hódítók jogairól: *Cicero*: De inventione 1.45.85., Digesta XI. 7.36., stb., v.ö. *M.T. Clanchy*: From Memory to Written Record. England 1066–1307. London, 1979. 20–21. o.

15 Frederick H. Russel: The Just War in the Middle Ages. Cambridge–London, 1979.

16 Így Henry of Huntingdon-nál (1125–45): „cum iure proelii superare, iure dominandi possidere, lege dominantium regere,” így az angol király I. Henrikről szólva: „regem Francorum lege belli superaverat”. Sutherland: i. m., *Freisingi Otto*: Gesta Friderici II, 32. o.; a hódítás joga „Revolvamus modernorum imperatorum gesta, si non divi nostri principes Karolus et Otto nullius beneficio traditam, sed virtute expugnatam Grecis seu Longobardis Urbem cum Italia eriperunt Francorumque apposuerunt terminis”.

17 Így például Gratianus C.23. q.2. c.2.: „Iusta autem bella solent diffiniri, que ulciscuntur iniurias, sic gens et civitas petenda est, que vel vindicare neglexerit quod a suis inprobe factum est, vel reddere quod per iniurias ablatum est.” A háborúindítás joga a legitim fejedelmeké C.23. q.1. c.4.: „Que... iure puniantur... sive Deo sive aliquo legitimo imperio iubente...” suscipiendi belli auctoritas atque consilium penes principes sit. C.23. q.8. c.15. ... „pro defensione legum paternarum”.

18 Geoffrey of Monmouth: *Historia regum Britanniae*. Cambridge, Mass. 1951. (The Mediaeval Academy of America Publ. No. 57.) Fest Sándor korábban csak a stílusára lett figyelmes: Anonymus angol forrásai, in: *Egyetemes Philológiai Közönlöny* 59, 1935. 162–179. o. A hazai krónikákban v.ö. a Szt. László korával foglalkozó krónikarészletek jogi vonatkozásait Gerics József: *Krónikáink és a Szt. László legenda szövegkapcsolatai*. In: *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. (Szerk. Horváth János–Székely György) Bp., 1974. 120–123. o.; Mezey László: *A korai László irodalom kialakulása*. In: *Athleta patriae*. Szt. László tanulmányok. (Szerk. Mezey László) Bp., 1980. 32–34. o. és *Veszprémy L.*: *A kerlési (cserhalmi) ütközet forrásproblémája*. In: *HK* 104, 1991. 72. o.

19 IX.1. „Commonnebat (sc. Arturum) id rectitudo, cum totius insulae monarchiam debuerat hereditario iure obtinere”, v.ö. Peter Johanek: *König Arthur und die Plantagenets. Über den Zusammenhang von Historiographie und höfischer Epik in mittelalterlicher Propaganda*. In: *Frühmittelalterliche Studien* 21, 1982. 350. o.

20 IX.11. „totam Europam sibi subdere affectat”, rómaiakra: „Nihil enim quod vi et violentia acquiritur iuste ab ullo possidetur”, „Nam si, quia Julius Caesar ceterique Romani reges Britanniam olim subiugaverunt, vectigal nunc debere sibi ex illa reddi decernit, similiter ego censeo quod Roma mihi tributum dare debet, quia antecessores mei eam antiquitus obtinuerunt” (uo.) Ugyanazt megtaláljuk Wace angol nyelvű változatában is. *Wace-Layamon: Arthurian Chronicles*. London–New York (Everyman's Library) 74., 87. o.

Hódító Vilmos angliai hódítását igazolja, miszerint Vilmos Hitvalló Eduárd jogos örököséként, sőt az őt ért sérelmek megbosszulójaként vette birtokba új országát.²¹

A Ménmarót szájába adott rövid megjegyzés igazolja, hogy Anonymust foglalkoztatta a kérdés s úgy érezhette, hogy Attila ősként való feltüntetésével meggyőzően alapozta meg a magyar hódítás jogosságát. Műve szempontjából erre egyébként nem kényszerítette semmi, hiszen rendelkezésére állt, s hasznosította is a fehér ló típusú, illetve az ún. tréfás honfoglalás típusú elbeszélést.²² Ennek csattanója a 38. fejezetben olvasható is: a 12 fehér ló s az ajándékok fejében tulajdonképpen megvásárolták Salanus területét, aki a föld és víz küldésével ezt jóváhagyta. A végén azért még ebben a fejezetben is megjegyzi a névtelen krónikás: hogy gyorsan hagyja el a mi földünket, ahová Salanus őse csak Attila halála után tette be a lábát.

A Gesta egyik legtöbbit vitatott pontja a *rómaiak legelője* (pascua Romanorum) megjegyzés magyarázata.²³ A 9. fejezet végén jegyzi meg a szerző, hogy Attila király halála után a rómaiak Pannónia földjét legelőnek hívták, mivel nyájaik ott legeltek. Nem kevésbé nehezen értelmezhető a folytatás, miszerint joggal hívták úgy, mivel most is a rómaiak legelnek Magyarország javaiból.

A *rómaiak legelője* megállapítás semmiképpen nem Anonymus kitalációja, mivel Odo de Deogilo század közepén keletkezett munkájában hasonlóképpen fogalmaz: Magyarországot régen Julius Caesar legelőjének mondták (pabula Iulii Caesaris).²⁴ Érdekes módon eddig nem hívták fel a figyelmet arra, hogy a Caesar név Magyarországgal kapcsolatos emlegetése bizánci forrásokból jól ismert. Moravcsik Gyula már 1923-ban ismertette Eirené, Szt. László király leánya sírversét, illetve Nicetas Choniates III. Béla Margit nevű leányának 1185. évi házasságához kapcsolódó lakodalmi beszédét. Theodoros Prodromos Piroska családjának a tagjait mondja Julius Caesaroknak, míg Choniates szerint Margit családjának eredete nyúlik vissza a Julius Caesarokig.²⁵ A középkori Caesar-mondakör legújabb monográfusa úgy vélekedett, hogy itt magának Caesarnak az emléke villan meg.²⁶ Tekintettel azonban arra, hogy a bizánci forrásokban Caesar neve többes számban fordul elő, értelme Odónál is aligha lehet más mint „római császárok”. Úgy tűnik tehát, hogy Odo szövege a bizánci terminológián alapszik,

21 *Richard, Son of Nigel*: De necessariis observantiis scaccarii dialogus qui vulgo dicitur Dialogus de scaccario. London etc. 1950. (Ed. *Charles Johnson*) Vilmos a hódítása után új jogrendszer vezetett be: „Sic igitur quisquis de gente subacta fundos vel aliquid huiusmodi possidet, non quod ratione successionis deberi sibi videbatur adeptus est, sed quod solummodo, meritis suis exigentibus vel aliqua pactione interveniente, obtinuit.” (X. cap., 54. o.), a foglalás megítélése: „Post regni conquestionem, post iustam rebellionem subversionem” (uo. 53. o.).

22 A legutóbb *Szovák Kornél*: A fehér-ló monda kérdéséhez. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85. Szeged, 1991. 563–571. o.

23 A problémára összefoglalóan *Kristó Gyula*: Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál. In: Tanulmányok az Árpádkorról. Bp., 1983. 132–190. o.

24 Odo de Deogilo in MGH SS. XXVI. 62. (Liber de via Sancti Sepulchri 2. k.)

25 *Moravcsik Gy.*: Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor. Bp.–Konstantinápoly, 1923. (A *Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei*, 7–8. füzet) 8–9. o., *uő.*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai, i. m. 172–173., 261. o.

26 Joachim Leeker: Die Darstellung Cäsars in den romanischen Literaturen des Mittelalters. Frankfurt/Main 1986. (Analecta Romanica 50.) 284. o.

amikor Magyarországot Julius Caesar legelőjének nevezi, sőt valószínűleg ebben a formában is eredetileg Julius Caesarokról lehetett szó.

Úgy véljük, egy ponton ismét bepillantathatunk a Névtelen munkamódszerébe. A saját korában közkeletű és ismert felfogást (v.ö. Odo) nem ignorálhatta művében, de finomította és tompította, szándéka szerint hatástalanította. A római császárok megnevezése művében a benne rejlő jogigény miatt elfogadhatatlan lehetett számára s ezért választotta a kevésbé provokatív *rómaiak legelője* formát. Ezt még tovább finomítja: a római pásztorok legelője. (Még ha Veszprém ostromakor megtudjuk, hogy nem csak pásztorok voltak, hanem katonák is.) A magunk részéről hajlunk arra, hogy a 9. fejezetben olvasható folytatást, ti. a rómaiak most is Magyarország javaiból legelnek, Horváth János véleményének megfelelően értelmezzük. Ő ugyanis a kétségkívül több jelentésű és értelmű rómaiakban görögöket, azaz bizánci rómaiakat látott.²⁷

Ha elfogadjuk, hogy a szerző koncepciója a bizánci birodalommal szemben végrehajtott honfoglalás volt, akkor a rómaiak (Romani) egyik lehetséges értelmezési lehetőségeként is meghagyhatjuk a bizáncit. Ez esetben Magyarország javait nyugodtan értelmezhetjük bizánci fennhatóság alatt álló területként. Egy ilyen megjelölés pontosan illik a III. Béla által Margit leánya hozományaként adott területre, a Gestában is említett Nándorfehérvár és Barancs várak környékére. Margit férje pedig nem volt más mint II. Izsák bizánci császár.²⁸ E hipotézis persze nem nyújt megnyugtató magyarázatot a Veszprém várában tartózkodó rómaiak kilétére. Kétségtelen, hogy mivel nyugat felé menekülnek, bennük inkább német-római alattvalókat kell látnunk. Így hipotézisünk csak akkor érvényes, ha a 9. fejezet római pásztorai s a Veszprém ostromakor említett római katonák nem tartoznak össze. (A Gestában ez nem lenne példa nélküli eljárás, mert a kunok esetében is előfordulnak barátiak, a magyarokhoz csatlakozók, s ellenségesek.)²⁹

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a magyar honfoglalás jogosságának felemlítése jól illik a névtelen szerző jogi műveltségéről már korábban kialakult képbe s azt még árnyaltabbá teszi. A Ménmarót és Árpád közti jogi vita hangsúlyozása pedig a szerző korának napi politikai aktualitásaira vet fényt, s megerősíteni látszik azt a véleményt, hogy a szerző nem csak III. Béla jegyzője volt, hanem élményeit is uralkodása alatt szerezte.

27 Horváth J.: P mester és műve. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 60, 1966. 16–18. o.

28 Maké F.: The Árpáds. I. m. 120. o.; Tautu, Louis: Le conflit entre Johanits Asen et Emeric roi de Hongrie. In: *Mélanges Eugène Tisserant*. Vol. 3. 367–393. o. (Studi e testi 233.) Città del Vaticano, 1964.

29 Kunokra: baráti pl. 10. fej., ellenséges 25. fej.

A ballista előfordulása Anonymusnál A számszerjő használatának kezdetei Magyarországon

Köztudomású,¹ hogy a *ballista* szó, illetve származékainak legkorábbi előfordulásai elbeszélő forrásainkban találhatóak: Anonymus XIII. századi másolatban fennmaradt, általános vélekedés szerint 1200 körül írott *Gesta Hungarorum*ában s a XIV. századi krónikaszerkesztés 107. fejezetében, amelynek keletkezését általában 1200-nál korábbra szokták helyezni.² A *ballista* szó jelentésének problémáját újabban Vékony Gábor érintette egyik tanulmányában (1991)³, majd véleményét megismételte az 1992. évi Anonymus-konferencián.⁴ A *ballista* szó hazai előfordulásainak kérdése azért érdemel figyelmet, mivel ez egyúttal a számszerjő hazai megjelenésének a kezdeteire is fényt vet, aminek bemutatásával eddig adós maradt kutatásunk.

Kiindulásként ismerkedjünk meg Vékony elméletével. Esszerint a *ballista* a középkorban egyértelműen számszerjőjat jelent, s így Magyarországon sem, Anonymus művében sem jelenthetett mást. Tekintettel arra, hogy először a tatárjárás alkalmával említi Rogerius *Siralmas énekében*, arra a következtetésre jut, hogy hazai ismertté válása is csak a XIII. század második felében következett be.

Előljáróban még csak annyit jegyzünk meg, hogy egy fegyvertörténeti, kultúrtörténeti jelenség hazai ismerete és hazai elterjedettsége nem függ szorosan össze, amire a legfrappánsabb példák a lovagi kultúra köréből hozhatók. Udvari, lovagi tornára vonatkozó feljegyzést nem ismerünk az Árpád-korból, mégis merész feltételezés lenne azt állítani, hogy az udvari írástudók, a követségek alkalmával megfordultak, a lovagi irodalmat legalább a szóbeliség szintjén valamennyire is ismerők ne tudtak volna róla s ne lettek volna tudatában fontosságának.⁵ A torna szó (*torneamenta*) 1114-ben fordul elő Európában – tudomásunk szerint – először.⁶ A torna magyarországi ismerete szempontjából is fontos, hogy német földön Barbarossa Frigyes uralkodása alatt beszélhetünk először egyfajta lovagi kultúráról.⁷ Egyébként éppen Barbarossa kereszteseinek magyarországi átvonulásához kapcsolódik a lovagi játék (*ludus militaris*) első hazánkkal kapcsolatba hozható említése. Így a lovagi játék (*turnamentum*) em-

1 A magyarországi latinság szótára. Vol. 1. Bp., 1989. 319. o.

2 A datálási kérdésekre összefoglalóan: *Gerics József*: Legkorábbi *Gesta*-szerkesztéseink keletkezérendjének problémái. Bp., 1961., *uő.*: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Bp., 1974. (Szerk. *Horváth J.-Székely Gy.*) 113–136. o. Kristó Gyula hangsúlyozza az e fejezetek és II. András korának eseményei közötti hasonlóságot in: Legitimítás és idoneitás. Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz. In: *Századok* 108, 1974., 585–619. o. Újabban *Veszprémy L.*: A kerlési (cserhalmi) ütközet forrásproblémája. In: *Hadünnepi Közlemények* (a továbbiakban: HK) 104, 1991. 69–77. o.

3 *Vékony G.*: Anonymus kora és korhűsége. In: *Életünk* 29, 1991. 65–66. o.

4 A Magyar Középkortudományi Társaság ülése. 1992. ápr. 22.

5 *Vékony G.*: i. m.

6 *Michel Parisse*: Le tournoi en France, des origines à la fin du XIIIe siècle. In: *Das ritterliche Turnier im Mittelalter*. (Hg. v. *Josef Fleckenstein*) Göttingen, 1985. 982. o. és v. ö. *Fügedi Erik*: Turniere im mittelalterlichen Ungarn. U. o. 390–400. o.

7 *Jackson, William Henry*: Knighthood and the Hohenstaufen Imperial Court under Frederick Barbarossa (1152–1190). In: *The Ideals and Practice of Medieval Knighthood*. III. (Ed *Christopher Harper-Bill-Ruth Harvey*) Woodbridge, 1990. (ismertetésünk HK 105, 1992., 1. sz.)

legetése a Névtelen művében teljesen korszerű és elképzelhető a XII–XIII. század fordulóján.⁸

Először tegyünk egy európai kitekintést – a szakirodalom alapján.⁹ A *ballista* elnevezés már Vegetius művében feltűnik *manuballista* és *arcuballista* formában (IV,22; II,25; III,24; IV,22; II,15). A középkori számszeríj útja, amint az elnevezés is sejteti, az arcuballistától indult. A másik megoldást, a torziós technikát, a követők esetében hasznosították, a célnak megfelelően egyre növelve a méreteket. Ez utóbbiakat álló számszeríjnak nevezi a szakirodalom és sajnos csak ritka esetekben különböztethetők meg nevük alapján a kézi számszeríjaktól. Ezekből nyilak mellett kisebb köveket is kilőttek, mint az Izidor magyarázatából is kitűnik (v. ö. 10. jegyzet). Szerencsésebb helyzetben vagyunk a bizánci forrásokkal, ahol hozzávetőleg 1100-ig az álló számszeríjat nevezték βαλιστρα-nak, s a kézít a későbbiekben τζαγγρα-nak. A közös eredet és az elnevezés általános jelentésű etimológiája (görög balein = dobni) eredményezte, hogy a *ballista* a középkorban általában számszeríjat jelentett, azonban vetőgép, követő jelentése sem tűnt el, csak háttérbe szorult.¹⁰ A számszeríj teljes eltűnéséről a későantikvitás és a keresztes háborúk kora között sem a korábbi nyugat-római, sem a kelet-római területeken nem beszélhetünk. Kétségtelen azonban, hogy ritkán említik őket s képi ábrázolásaik sem gyakoriak.

Az angliai norman hódítástól kezdve azután megszaporoznak az adatok. A kutatók – ugyan némi fenntartással – már a hastingsi csatában valószínűsítik norman számszeríjászok jelenlétét, akik „quadratis iaculis” lőttek.

A XII. században említéseik megsokasodnak: találkozunk velük az 1118-as aleçon-i csatában – I. Henrik oldalán –, majd Suger is számos alkalommal említi

8 „milite ludum gaudens in propria persona ordinavit”. In: *Arnold von Lübeck: Chronica Slavorum* IV. 8. o., 1189. évhez. MGH SS rer. Ger. in usum schol. 14. 131. Ennek még az sem mond ellent, hogy Ottokar von Steier rimes krónikája szerint a magyar udvari emberek még 1264-ben, a Béla herceg és Kunigunda házasságkötése alkalmából rendezett ünnepségen nem ismerték a lovagi torna bizonyos formáit (buhurt), s megrémültek attól. V. ö. *Gombos: Catalogus* No. 4146. 8140. skk. o. Erre Vizkelety András hívta fel a figyelmet a Középkortudományi Társaság 1992. november 2–5.-i konferenciáján tartott előadásában.

9 A kérdés alapvető feldolgozása: *Huuri, Kalevo: Zur Geschichte des mittelalterlichen Geschützwesens aus orientalischen Quellen.* Helsinki, 1941. (Societas Orientalia Fennica. Studia Orientalia 9/3.) Legújabb összefoglalása in: *Lexikon des Mittelalters.* Bd. 1. 965–969. o. *E. Harmuth* szócikke. Korábbi munkák: *Boehem, Wendelin: Handbuch der Waffenkunde.* Leipzig, 1890., 401–430. o.; *Köhler, Gustav: Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegführung in der Ritterzeit.* 3. k., Breslau, 1887. 155–160. o. (*E. Harmuth: Die Armubust.* Graz, 1975. c. munkáját nem volt módunk használni.) *László Béla: Adalékok az antik lövegatan történetéhez.* In: *Egyetemes Philológiai Közönlöny* 33, 1909 778–781. o., 34, 1910 339–346., 396–409. o., különösen 398–399. o. (itt köszönöm meg lektorom, Szovák Kornél figyelmeztetését e dolgozatra.) *Contamine, Philippe: La guerre au Moyen Age.* Paris, 1980. 165–167. o. Érdekes példákat említ a lovas számszeríjászokról, ami persze még nem jelenti azt, hogy lóról használták fegyverüket. *Gaier, Claude: Les Armes.* Turnhout, 1979. 30–32. o. (Typologie des sources du Moyen Age occidental, 34.); *Finó, J. F.: Machines de jet médiévales.* In: *Gladius* 10. 1972., 25–43. o. Legutóbb *Claudie Gaier: Quarnd arbelète étaut une nouveauté in Le Moyen Age* 99, 1993. 201–229. o.

10 Izidor megfogalmazása is ezt támasztja alá: „Balista genus tormenti, ab emittendo iacula dicta, βαλειν enim Graece mittere dicitur. Torquetur enim verbera nervorum, et magni (sic) vi iacit aut hastas aut saxa. (Etymologiarum libri XVIII. X. 2. [Ed. Lindsay] W. M. Oxonii, 1911.) Az álló számszeríjra 1. *Meyer, Wolfgang: Der Burgenbau zur Zeit der Herren von Güssing-Güns im heutigen Burgenland.* In: *Die Güssinger.* (Hrsg. v. *Heide Dienst-Irmtraut Lindbeck-Pozza*) Eisenstadt, 1989. 266. o.: Huuri idekapcsolja a Selbstschuss, Selbschooss. självskjut, Selbgeschoss kifejezéseket is, azokat eredetükre nézve – a szláv szó tükörfordítása lévén – az 1230-as évek végétől Oroszországban megjelenő mongolokkal, azok kínai típusú álló számszeríjaival hozza kapcsolatba. I. m. 51. o. L. még A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 3. k. Bp., 1976. 671. o.

krónikájában.¹¹ A forrásokban is lemérhető, hogy a fegyver használatának elterjedésében a keresztes háborúk adták a döntő fordulatot, részben a gyalogság megnövekedett szerepe, a várvédelem fontossága, a pogányokkal szembeni használatának fontossága, a muzulmánok fegyverzetével szembeni előnyei miatt. Hosszan sorolhatnánk az erre utaló krónikahelyeket (Tyrosi Vilmos, Aacheni Albert, Gesta Francorum stb.).¹²

Érdekes Guibert de Nogent szóhasználatában, hogy az *arciballista* jelenti a számszeríjat, s a *ballista* a vetőgépet. Ebben azonban nem áll egyedül, hasonlóképpen jár el Robert de St. Remi, Raimund de Agiles is. Visszatér e megközelítés Freisingi Ottó művében is (Gesta Friderici, 2,21. lapis vi tormenti ex balista, quomodo mangam vulgo dicere solent), azaz azonosítja a *ballistát* és a vetőgépet, a *manganumot*.¹³ A XII. század egyik népszerű történetírója, William of Malmesbury *Gestájában* a *ballisták* mellett egyéb ostromgépekről (alii machinae) szól (IV, 361).¹⁴ Ezzel szemben áll az adatok azon csoportja, ahol világosan meg lehet különböztetni mind az íjászoktól mind a követőkötől a számszeríj jelentésű *ballistae* előfordulásokat, magától értetődően a két vagy több tagból álló felsorolásokban. Így Tyrosi Vilmosnál: „íjakkal és számszeríjakkal... és öklömnyi kövek vetésével igyekeztek az ellenséget maguktól távol tartani.”¹⁵ A fegyver elterjedtségét mutatja az 1139. évi lateráni zsinat reagálása. Eszerint az Isten szemében gyűlöletes íjak és számszeríjak használatát „keresztyenyek és katolikuskok” ellen a legszigorúbban, anathema kilátásba helyezésével sújtja. Majd 1215-ben már csak a klerikusoknak tiltja meg használatát.¹⁶

A kérdés szempontjából különösen fontos Bizánc, tekintettel a földrajzi közelségre, s az évszázados, folyamatos harctéri kapcsolatra. Anna Komnena Alexias-beli megjegyzését (1138–48) sokan úgy értékelték, hogy valóban ismeretlen volt Bizáncban a frank keresztesek megjelenése előtt ez a fegyver. Azt írta róla, hogy

11 További példákkal *Bradbury, Jim: The Medieval Archer*. New York, 1985. 25–27., 44–48., 76–79. o. Itt mellőzött német példák: *Boehelm, W.*: i. m. 403. o., a spanyol példák: *Ada Bruhn de Hoffmeyer: Arms and Armour in Spain*. 2. *Gladius*, 1981. (tomo especial) 87–99. o. További francia és angol példákkal a XII. századból 88–89. o.; *Forey, A. J.*: *The Templars in the Corona de Aragón*. London, 1973. 32. o. (a XIII. századra). *Riley-Smith, Jonathan: The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus c. 1050–1310*. London, 1967. 326. o.; *Smail, R. C.*: *Crusading Warfare (1097–1163)*. Cambridge, 1956. 116–117., 118. o. *Garnier, François: La guerre au Moyen Age. XIe–XVe siècle*. Poitiers, 1976. 36–39. o.; *Geoffroy de Villehardouin: Bizánc megvétele*. Bp., 1985. 52., 54., 61., 63. o. XIII. századi osztrák adatokra 1. *Büttner, Rudolf: Die mittelalterlichen Fernwaffe in Welt- und Heimatgeschichte*. In: *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*. 14. 1958. 168–169. o.; *Englisch, Ernst: Ottokars Steirische Reimchronik. Versuch einer Realienkundlichen Interpretation*. In: *Die Funktion der schriftlichen Quelle in der Sachkulturforchung*. Wien, 1976. 27. o. (Österreichische Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Klasse. Sitzungsab. 304. Bd. 4. Abh.) Joachim Bumke Ottokar krónikája alapján Kőszegi Iván csapatában is számszeríjásokat vél felfedezni, de az eredeti szövegben csak íjások szerepelnek. *Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter* Bd. 1. München, 1986.³ 233. o. Ezzel szemben a *Continuatio Vindobonensis* említi Kőszeg ostromakor az osztrák seregben számszeríjásokat, 1289-ben (balistarum et arcuum sagittas). *Gombos: Catalogus No. 1792*.

12 *Huuri, K.*: i. m. 44–46. o.

13 *Köhler, G.*: i. m. 157. o. *Mittelateinisches Wörterbuch* 1. k. Berlin, 1967. A váltakozó jelentésű előfordulásaira 1. még *Gunther* Ligurinusát (2, 519; 9,353 – közvetlenül Lucanustól –, 10, 323) a XII. század 2. feléből. In: *MGH SS* *Ger. in usum schol.* 63. o.

14 *Dictionary of Medieval Latin from British Sources*. Fasc. 1. London, 1975.

15 *Willelmi Tyrensis archiepiscopi Chronicon*. Turmholti, 1986. (Corpus Christianorum Cont. Med. 63/A) 8., 13., 403. o.

16 *Huuri, K.*: i. m. 45. o. és *Fournier, Paul: La prohibition par le IIe Concile de Latran d'armes jugées trop meurtrières (1139)*. In: *Revue générale de droit international public* 23, 1916. 471–479. o. *Frederick H. Russel: The Just War in the Middle Ages*. Cambridge–London, 1979. 243–44. o.

barbár íjféle, s teljesen ismeretlen volt addig a görögök előtt (10, 8). Ennek ellentmondanak a bizánci források, amelyek a számszerj (τζαγγρα) XI. századi ismeretét bizonyítják, s a szó feltételezett perzsa etimológiája megmagyarázza a „barbár” jelentést is. Annak megjegyzése amellett, hogy retorikus túlzás lehet, utal arra, hogy a fegyver elterjedésének kora valóban a keresztesháborúk korával függött össze, amikor megnőtt alkalmazásának jelentősége a várvédelemben s a páncélosok elleni harcban.¹⁷

Érdekes módon szinte semmit sem tudunk meg a kézikönyvekből a számszerj Árpád-kori magyarországi megjelenéséről. Nem érinti Kalmár János fegyvertörténeti munkájában,¹⁸ de Kovács László is csak két adatot említ. A hivatkozás pikantériája, hogy a második adat, amely Alexander Ruttkay szlovák fegyvertörténetéből származik, félreértésen alapul.¹⁹ Ennek oka részben az, hogy Borosy András *Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században* c. tanulmánya csak 1985-ben jelent meg, s jelenleg ez a tanulmány a legnagyobb, a téma szempontjából hasznosítható anyaggyűjtés. Ezt egészítettük ki a Középlatin szótár cédulaanyaga, valamint néhány esetben a magunk gyűjtése alapján.²⁰

Legkorábbi említése XIV. századi lejegyzése ellenére a krónikaszerkesztés 107. fejezetében található: Salamon királyi pattantyús egy hajtógéplövedékkal (ballistarius... ictu balista) eltalálta (fulminavit) egyiküket (Bellus Ibolya ford.).²¹ Az óvatos fordítás is sejteti, hogy ez esetben is nehéz állást foglalni a *ballista* jelentését illetően. Határozottan követőnek értelmezi Geréb László, kétértelműen fogalmaz Horváth János, Bollók János, míg Erdélyi László a számszerj (gépnyíl) értelmezés felé hajlik.²² A magunk részéről nem tartjuk kizártnak a számszerj értelmezést, mégpedig a 107. fejezet szöveggörnyezete alapján. A 104-től a 107-ig terjedő fejezetekben találjuk az egész krónikaszerkesztés hadtörténeti szempontból legérdekesebb részeit. Ezekben, s csak ezekben fordulnak elő olyan katonai

17 Bizáncra: *Kolias, Taxiarchis G.*: Byzantinische Waffen Wien, 1988. 239–253. o. (Byzantina Vindobonensia, 17. k.). Az Anna Komnena-hely számunkra meggyőző értelmezése *Nishimura, David*: Crossbows, Arrow-Guides and the Solenarion. In: *Byzantion* 58, 1988. 422–435. o.

18 *Kalmár János*: Régi magyar fegyverek. Bp., 1971. 137–144. o.; *uő*: A középkori számszerj. In: *Technikatörténeti Szemle*, 3, 1964. 97–124. o.; *Borosy András* hadtörténetében már rögzíti a tényt, hogy a fegyver a XIII. században ismert volt hazánkban. In: *Magyarország hadtörténete*. 1. k., Bp., 1984. 50. o.

19 *Kovács László*: Viselet, fegyverek. In: *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Bp., 1986. 280. o. i. m.; *A. Ruttkay*: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. In: *Slovenská Archeológia* 24, 1976. 324–325. o., v. ő. *Századok* 43, 1909. 880. o. Az alapul vett cseh fordításban is csak egyszerűen „striel'ania koni” szerepel, mint „sagittatio equorum”. A felvidéki *ballista* adatok sorába tartozik egy bizonyos Detricus ballistarius többszöri említése (Codex diplomaticus V/3 477., 1289. Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. 1. Bratislaviae, 1980. No. 222. és Anjou-kori oklevéltár I. Bp.–Szeged, 1990. No. 422. 1303-ból, utolsó említés 1312-ből. No. 1009.). Úgy látszik ezzel a Detrével függ össze a szintén többször előforduló *villa Ballistarii* círcsa Quintumforum alias Schützföld (Csütörtökhely melletti Sucfalva). Először 1289-ben mint *terra Ballistarii et Folkus*. Érdekes módon 1349-ben a bírtok mint *terra Sagitarii* fordul elő. L. *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi alakulása. Bp., 1934. 194–195. o.; Legutóbb említi *Kristó Gyula-Makk Ferenc-Szekfi László*: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. In: *HK* 20, 1973., 655. o. és a *Regesta... Slovaciae*, i. m. No. 840. o.

20 *Borosy A.*: Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században. In: *HK* 32, 1985. 507–539. o. Itt mondok köszönetet Boronkai Ivánnak, hogy használhattam a középlatin szótár cédulaanyagát.

21 *Képes Krónika*. Bp. 1986.

22 *Geréb L.*: *Képes Krónika*. Bp., 1978.; *Horváth J.*: *Thuróczy János. A magyarok krónikája*. Bp., 1978. 149. o.; *Bollók J.*: *Képes Krónika*. Bp., 1984. 244. o.; *Erdélyi L.*: Óbudai és *Képes Krónika*. 186. In: *Krónikáink magyarul*. Szeged, 1943. *Maga Huuri álló számszerjnek tartja*. I. m. 44. o., de kérdőjellel.

terminusok, mint görögtűz (a krónika 156. fejezete hasonló szavainak ez lehet a forrása), turma, manipulus, umbo, turris lignea, tormentum, pluteus, instrumenta bellica.²³ Ez nyilván nem a véletlen műve, e fejezetek szerkesztője tudatosan igyekszik szakszerűséget kölcsönözni a hadiesemények leírásának. Ha pedig így van, s a vetőgépekre a *tormentum* használja, nem zárható ki, hogy az egyébként ismert számszerjät is beillesztette a felsorolásba”. Ezzel egybevág a feltételezés, hogy legkorábban nyilván a királyi seregben fordulhattak elő, s hogy a célzott lövés leadására a számszerj minden másnál alkalmasabbnak kínálkozhatott.

A *ballista* következő említését Anonymus művének 51. fejezetében, a Ménmarót bihari vára elleni magyar támadás leírásánál találjuk. „A székelyek és magyarok sok embert lenyilaztak. Ösbő és Velek hajítógépeikkel (per balistas) százhuszonöt katonát megöltek.” (Pais Dezső ford.)²⁴ A fordítás ismét korrekt s óvatos, csak finoman sejteti, hogy követőkre gondol. Követők alkalmazása városstrom esetében általánosan elterjedt, ilyen értelmét nem lehet teljesen kizárni. Amennyiben a *ballista* számszerj jelentése felé hajlunk, akkor a szövegrészt a következőképpen lehetne értelmezni: A székelyek és magyarok hagyományos nyilaikkal sikeresen lödöztek, de a két vezér, különleges fegyverei révén, több kárt okozott az ellenségnek, mint a többiek, sőt célzott lövéseik révén még pontosan tudták is áldozataik számát.²⁵ Természetesen szokatlan e fegyvert vezérek kezébe helyezni, de erre talán magyarázatot ad a fegyver ritkasága. (A fegyver lovagiatlansága nem jelent akadályt, mivel a Névtelen nem lovagregényt írt, s alakjai sem lovagok módjára viselkednek – a lovagi torna említése kivétel.)²⁶ Esetleg a szöveg olyan magyarázata is megengedhető, hogy a két mondat felel meg a nyugati krónikák *arcubus et ballistis sagittare* fordulatainak. Mindez persze már a szöveg értelmezése. A fordításban teljesen megfelelő és pontos, ha a *ballista* nehezen eldönthető értelmét a semleges vetőgéppel adjuk vissza. A korábbi fordítások közül Szabó Károly értelmezte e fegyvert számszerjnek.²⁷

Talán nem érdektelen, ha az elbeszélő források kapcsán utalunk Spalatói Tamás krónikájára. Teljesítménye nem tartozik ugyan a hazai középlatinság történetébe, de a számszerj előfordulásai jól példázzák a fegyver XIII. századi ismertségét a magyar királyság szomszédságában, olykor alávett területen. Megtaláljuk többször is, így szembeállítva az íjjal (*arcus*), de a nyilazással kapcsolatban (*sagittare*). Amikor azonban a *machine* mellett találjuk Jadra elfoglalásának leírásában, jelentése kérdéses: vagy egyszerűen vetőgépet jelöl, vagy számszerjät, de mindenképpen hangsúlyozza a számszerjnek a vetőgépekhez való hasonlóságát. A Pest tatárok általi ostromakor a magyarok kezében említett számszerjnek valós megléte persze bizonyíthatatlan.²⁸

23 A manipulus és turma terminusokra l. Borosy András: Gyalogosokkal vette-e körül Belgrád városát 1071-ben az ostromló magyar hadsereg? In: HK 34, 1987.

24 *Anonymus*: Gesta Hungarorum. Bp., 1975. és így értelmezi *Gabriel Sülägi* is német fordításában. In: Die Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Sigmaringen, 1991. 119. o. (Ungarns Geschichtschreiber, 4. k.)

25 Vékony nem fogalmaz pontosan, amikor Ösböt és Veleket egyszerű honfoglalás kori vitézként említi. Horváth János tisztázta már a Gesta-beli fontos szerepüket. L.: P. mester és műve In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 70, 1966. 42–51. o.

26 A mű nem lovagregény jellegére l. *Vizkelety András*: Megjegyzések *Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században című könyvéhez. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 94, 1990. 524. o.

27 Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Pest, 1860.

28 *Thomas Archidiaconus*: Historia Salonitana. (Ed. Fr. Racki) Zagrabiae, 1894. (Monumenta spectantia historiam Slav. merid. SS III.) Pest ostromakor 166. o., (magyar ford. *Horváth J.*) „hajítógép”. In: A tatárjárás emlékezete. Bp.,

A továbbiakban röviden áttekintjük a számszeríjra vonatkozó, nyilván még szaporítható adatok sorát. A tatárjárás utáni katonai fegyverkezéssel kapcsolatban számos alkalommal találkozunk a számszeríjak említésével. Így IV. Bélának a pápához írott, 1242. jan. 19-i levelében: velenceiek segítségét akarja megkapni, mivel azok jártasak a *ballisták* kezelésében (apud Venetos, qui propter balistarios nobis plurimum essent necessarii).²⁹ Ezt teljes mértékben támogatja az a tény, hogy az itáliai államok híresek voltak számszeríjászaikról, különösen Genova.³⁰ A kérés napirenden maradhatott, amint erről IV. Sándor pápa 1259. október 14-i leveléből értesülünk. Eszerint Béla többek között ezer számszeríjászt kért volna tőle.³¹ Az sem lehet véletlen, hogy a számszeríjászok harci alkalmazásáról – egyértelműen – egy olasz, Rogerius tudósít. Ő nyilván semmi kivetnivalót, vagy furcsát nem talált abban, hogy Simon ispán Esztergomot a számszeríjászaival védte meg. Az aragóniai Simon ispán mindenképpen még évekkal a tatárjárás előtt érkezett Magyarországra. Legkorábbi említése 1220-ban.³²

Fontos IV. Béla 1243. június 2-i (Regesta, jún. 5.) oklevele. Ebben egyszerre találjuk a *ballistarius* és a *ballista* szó említését, egyértelműen számszeríjász és számszeríj jelentésében.³³ Az esetre az osztrák megszállás alatt lévő Sopron ostromakor kerül sor, 1242-ben. Jellemző módon a várból kijövő számszeríjászokat Máté fia Detre lándzsával támadta meg, s közben találat is érte.³⁴ Itt említhető meg Dénes bán sérülése Jadra ostromakor. A királyi oklevél (1244. június 15.) számszeríjból származó nyilat említ (guttur... traiectum impetu iaculi balistalis), míg Spalatói Tamás nyílvesztő találatáról ír (ictus sagitte).³⁵ A két megfogalmazás ílymódon persze erősíti egymást, s a *ballista* számszeríj jelentését. A számszeríj IV. Béla általi pártolásának bizonyítéka a lipitói registumba is bekerült: 1262-es birtokadományozás egy bizonyos Isombar számszeríjász részére (ballistarius).³⁶

Nem magyarok kezében jelenik meg a fegyver V. István egyik 1271. évi oklevelében. Ubul fia Mihályt a stájerok elleni harcban érte találat (per sagittam balistarum).³⁷ Ugyanazon évben Herény nembeli Banat pedig Felsőlendva vára alatt (per balistam vulneratus) veszítette életét, ostrom során.³⁸

Érdekesek azok az adatok, amikor egy várnak az ostromáról több oklevél tudósít. Egyesek említik a számszeríjat, mások nem. A németek által elfoglalt

1981. 180. o.), további példák 101., 184. o. stb.

29 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (A továbbiakban: Regesta.) (Kiad. Szentpétery I.–Borsa István) Bp., 1961. No. 712.

30 Genovára *Bradbury*: i. m. (11. jegyz.) 102. o.; Velencére Árpád-kori új okmánytár. (Kiad. Wenczel Gusztáv) Bp. 1860–1874. XI. 196. o.; 1314-ben a velencei Arzenálban 1131 számszeríj volt. *Contamine*: i. m. 167.

31 Regesta No. 1222. Itt említjük meg II. Frigyes levelét (1238. Codex Diplomaticus VIII/5. 256.), amelyben állítólag a magyar királytól kérte volna nagy számú *ballistarius* küldését. Ezt már, jó okkal, *Pauler Gy.* (i. m. II. 501. o.) kétségbe vonta. *Contamine* mégis elfogadta a híradást, hogy Frigyes a magyar királytól kért lovas számszeríjászokat. I. m. (9. jegyz.) 165. o.

32 Érdekes, hogy a Rogerius-helyet a fordítások számszeríjnak értelmezik, noha itt is lenne létjogosultsága a vetőgép-variánsnak. (V.ö.: A tatárjárás emlékezete. Bp., 1981. 145. o.) Simonra I. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1899² II. 121. o., Regesta No. 567.

33 Regesta No. 744.

34 *Pauler Gy.*: i. m. II. 190. o.

35 Regesta No. 769.: *Pauler Gy.*: i. m. II. 207. o.; *Spalatói Tamás*: i. m. 184. o.

36 Regesta No. 1299, ahol a *ballistarius* hajítógépezés értelmezést nyer.

37 Regesta No. 2120.

38 Regesta No. 2098.

Győr magyar ostroma is ezek közé tartozik 1273 első felében.³⁹ Tudjuk, hogy Sági Kalianus fiai közül többen így sérültek meg (*sagitta balistaria*). Kázmér is számszerj következtében sérült meg (*de balista*), bár efelől kétségek merülhetnek fel, mivel az oklevélszöveg előtte folyamatos kődobást és nyílzáport említ (*inter continuos ictus lapidum et emissiones sagittarum*).⁴⁰ Egyébként is érdekes, hogy a kődobásnál soha nem emlegetnek az oklevelek gépet, noha az esetek egy részében biztosan követőből származhattak. A *ballista* számszerj értelmezésével szemben fontos támpont lenne, ha legalább egy olyan forráshellyel rendelkeznenk, amely a *ballistából* kivetett kövekről szól. Ezzel szemben számos alkalommal határozottan *ballistával* való nyíllövésről esik szó. Hasonlóképpen Gencsi Karachinus fiai Győr alatti sérülésének leírásakor is utal az oklevél szövege számszerj lövésekre (*quidam ex ipsis... sagittis balistarum extiterunt vulnerati, quidam vero lapidibus crudeliter sunt percussi*).⁴¹ Egy ilyen megfogalmazásban teljesen világos, hogy a *ballista* a számszerj, s nem köveket vetettek vele. Ypolitus comes fiainak oklevele már teljes kétségben hagy bennünket: nyíl és kőlövedékek okozták súlyos sérülését (*tam iaculis quam lapidum ictibus*).⁴² Compoldus comes fia Péter mester oklevelében sem egyértelmű a megfogalmazás: lövedékek zápora, azaz kődobások és hadigépek lövedékei érték (*ictus lapidum et iactus machinarum non formidans...*). A szembeállításból esetleg következhethet, hogy a hadigépek a számszerjak voltak, s mint tudjuk, ez a középkori nyugati szemlélettől sem állt messze, de természetesen nem egyértelmű.⁴³ Ivánka mester nyugat-magyarországi várostromok alkalmával tanúsított vitézségének leírásakor pedig egyszerűen kődobásokról és nyíllövésekről esik szó (*sagittarum emissionem*), ahol a számszerjak esetleges tettenérése már lehetetlenné válik.⁴⁴

Végül csokorba gyűjtöttük a XIII. század utolsó két évtizedének adatait, amelyek a fegyver egyre ismertté válását bizonyítják. Az Abaúj megyei Szalánc váránál (Zelench) 1283-ban Miklós galgóci ispánt éri lövés (*in facie per balistam*);⁴⁵ 1291-ben a burgenlandi Szentmihály váránál Hertvég fia Miklós comest találja el számszerj (*balista iaculo sauciatus*); 1295-ben az osztrák herceg elleni hadjáratban Vinculo fia Pál comest vállán és lábán éri sebesülés (*per ictum sagitte balistarys*); Yunk fia Jánost 1299. júl 5. előtt a Bécs melletti Himbergnél (*per ic-*

39 *Pauler Gy.*: i. m. II. 311. o.; újabban *Püspöki Nagy Péter*: Boldogfa. Bratislava, 1981. 20–22. Győr visszavételét júniusnál korábban, áprilisra helyezi.

40 Regesta No. 2382., 2388. Hasonlóképpen Regesta No. 2393 is „*emissiones sagittarum*”-ról ír.

41 Regesta No. 2395.; Ottokár 1271. és 1273. évi magyarországi hadjáratai kapcsán nem magyar fordítás említi hadigépeit (*cum machinarum tormentis continuis... castrum lacerare; machinarum impulsioneibus aliisque tormentorum generibus viriliter expugnare*). In: *Urkundenbuch des Burgenlandes*. 2. k. Köln–Graz, 1965. 4., 46. o.

42 Regesta No. 2412.

43 Regesta No. 2420.

44 Regesta No. 2662.

45 Regesta No. 3220.; *Pauler Gy.*: i. m. II. 377. o., korábban már Szepesvárnál (*letale vulnus pertulit cruce [sic, recte crure] suo iaculo baliste transiecto et transfosso*) Regesta No. 3137. A kiadás sajtóhibájára Szovák Kornél volt szíves figyelmeztetni. További kődobástól eredő sérülésekről tudósítanak a következő oklevelek: Regesta No. 3158., 3169.

tum balistarum sagite). 1300. július előtt Stepk fia Miklóst a Bihar megyei Adorján várának ostromakor a lábán találták el (per ictum balistarum sagitte).⁴⁶

Ha a tanulságokat kívánjuk levonni a számszerj előfordulásaiból, azok meglehetősen egyértelműek. Rendkívül ritkán fordul elő, s valóságban is a ritkán használt fegyverek közé tartozhatott. A magyar könnyűlovások, kunok és besenyők mesteri íjhasználata nem is adott sok esélyt a fegyver népszerűvé válásának. Az íjjal szemben a számszerj hátrányai közismertek, lóról nem lehetett használni, rövidebb távolságra hordott és lösebessége is alacsonyabb volt. Úgy látszik, nagy átütőereje a fenti hátrányokat nem ellensúlyozta nálunk, bizonyosan azért is, mert a páncélzatok fejlődése sem indokolta. Nem véletlen, hogy döntő többségük várostromok leírásakor nyer említést, s legtöbbször olyan esetben, amikor a vár idegen, nem magyar kézen volt. A hadiérdemeket megemlítő oklevelek mindig a sértettek szemszögéből említik őket, sohasem mint kezelőiket. Jellemző az aragóniai Simon ispán oklevele. Ebben említik Esztergom várának a tatárok elleni megvédését, de elhallgatják számszerjászeit; erről csak Rogeriustól értesülünk. Ennek oka részben az, hogy nem tartották lovaghoz méltó fegyvernek, részben pedig, hogy kezelőik zsoldosok, valószínűleg hospesek is, de semmiképpen sem az előkelőbb rétegekből (várjobbágy, serviens stb.) származhattak. Hazai viszonylagos elterjedésük biztosan összefüggött a várak tatárjárás utáni építésével, megerősítésével – tekintettel arra, hogy hatékony várvédő fegyver volt. Ebből a szempontból lényeges annak ismerete, hogy Zólyom várának védelmére IV. Béla rendelt zsoldért (pro stipendio) szolgáló számszerjászsokat, s azok évtizedek múltán is a helyükön voltak.⁴⁷ Talán nem túl gyakori előfordulásukra lehet következtetni abból is, hogy jó néhány esetben pontosan körülírják a számszerjást, s nem elégednek meg „ballista” nevével: per *sagittam balistarum* vagy *sagitta balistaria* stb.

Ugyanakkor arra a kérdésre, hogy ismert lehetett-e a számszerj 1200 körül a magyar királyi udvarban, határozott igennel lehet válaszolni. Emellett nemcsak a magyar krónikaszerkesztés Salamon–László korára vonatkozó (egyébként valószínűleg XII. századi) adata szól, hanem a XII. században Magyarországon átvonuló keresztiesek joggal feltételezett hatása. A század vége előtt vonulnak keresztül az országon (1189) Barbarossa Frigyes csapatai, akik körében a számszerj meglétéről adataink vannak. A *Historia de expeditione Friderici* c. mű említi őket, jellemző módon elhatárolva a számszerjászsokat a lovagoktól, lovaskatonáktól (milites). Ugyancsak a *Historia*, amelynek szerzője több szállal is kapcsolódik az osztrák Babenberg-udvarhoz, örökíti meg Lipót osztrák herceg és VI. Henrik császár egyességét Oroszlánszívű Richárd szabadonengedésével kapcsolatban (1193. február 14., Würzburg). Ebben az angol királynak két alkalommal is százkatona (milites) mellett ötven számszerjászt (balistarius) kell kiállítania.⁴⁸ A XII. század végére a krónikákban, szépirodalmi művekben a számszerjászsok em-

⁴⁶ Regesta No. 3749., 4014., 4243., 4316.

⁴⁷ IV. László oklevele, 1247.; Regesta Mo. 2461. A számszerjászsok zsoldos jellegére l. Bradbury, J.: i. m. (11. jegyz.) 76. o.; Büttner: i. m. (11. jegyz.) 165–166. o.; Schmithenner, Paul: Das freie Söldnertum im abendländischen Imperium des Mas. München, 1934. 83–85. o.

⁴⁸ Historia de expeditione Friderici. 1189. év. 35., 40., 103. stb. o.; MGH SS n. S. 5. Berlin, 1928. (ballistarius)

legetése éppoly természetes mint a görögtűzé s más, a keresztes háborúk következtében ismertté vált fegyveré.⁴⁹

A magunk részéről valószínűnek tartjuk, hogy a *ballista* előfordulásainak túlnyomó többsége a számszeríjra vonatkozik a vizsgált időszakban, de ezt *minden kétséget kizáró módon* nem látjuk bizonyíthatónak. Ezért helyesnek tűnik az a gyakorlat, miszerint vetőgépnak, hajítógépnak fordítjuk, amennyiben a szövegösszefüggésből nem derül ki, hogy íjjal, nyíllal áll kapcsolatban. Természetesen értelmezett, számszeríjként való fordítása sem helytelen, de a jegyzetben az esetleges bizonytalanságot mindkét esetben célszerű megemlíteni. Nem utolsó sorban még egyszer emlékeztetnénk arra, hogy nehéz, sőt lehetetlen különbséget tenni a kézi és az álló számszeríjak között.

49 Görögtűzre: pl. The Rise of Gawain, Nephew of Arthur. (De ortu Waluusnii nepotis regis Arturi.) (Ed. Mildred Leake Day) New York-London, 1984. (Garland Library. Ger. A. vol. 15.) bev. 20-21. o.; Tailock, J. S. P.: The Legendary History of Britain. Geoffrey of Monmouth's Historia regum Britanniae and its early vernacular versions. New York, 1974. 322-23. o. A számszeríj a középkori (XII. századi) francia epikában: Johann Heinrich Speich: La destruction de Rome. Berne-Francfort-s Main, 1988. 276. o., további irodalommal.

László Veszprémy

SOME WAR HISTORY ASPECTS OF THE GESTA OF ANONYMUS

Summary

The history and legal history payed special attention to the question of the lawfulness of conquest in Europe in the 12th century. In the first part of this study the author uncovers the traces of these views in the historical tractate of the Hungarian chronicler of the 13th century.

The second part treats one of the earliest occurrence of the word „ballista” in the same chronicle. In connection with this the author surveys the cases when the word „ballista” bears the meaning „crossbow” to the end of the Age of the Árpáds (1301). On the basis of this survey he comes to the conclusion that it can be stated: the crossbow was widely used in Hungary in the 13th century – and especially in the second half of it.

László Veszprémy

QUELQUES RAPPORTS D'HISTOIRE MILITAIRE DE LA GESTE D'ANONYME

Résumé

Au XIIe siècle, la littérature européenne historique et de l'histoire du droit consacrait beaucoup d'attention à la question de la légalité de la conquête. L'auteur montre l'influence de ces opinions dans l'oeuvre du chroniqueur anonyme de Hongrie, écrivant vers 1200.

C'est dans la même chronique que nous trouvons l'une des premières apparitions en Hongrie du mot „baliste”. A ce propos, l'auteur examine les apparitions du mot „baliste” avec la signification „arbalète” et il essaie de leur attacher un sens jusqu'à la fin de l'époque Arpadienne (1301). A la base de ces recherches il paraît être évident qu'au XIIIe siècle, surtout dans la deuxième moitié du XIIIe, l'emploi de l'arbalète s'était acclimaté en Hongrie.

László Veszprémy

EINIGE KRIEGSHISTORISCHE BEZÜGE DER GESTA HUNGARORUM DES ANONYMUS

Resümee

In der europäischen rechtsgeschichtlichen und historischen Literatur des 12. Jh. wurde der Frage der Berechtigung von Eroberungen eine besonders große Aufmerksamkeit geschenkt. Im vorliegenden Aufsatz wird der Einfluß dieser Ansichten auf das Werk des um 1200 tätigen anonymen ungarischen Chronisten nachgewiesen.

In derselben Chronik kann in ungarischen Quellen eine der ersten Anwendungen des Wortes „ballista“ belegt werden. Anhand dieses Wortes bietet der Autor einen Überblick über die Verwendung des Wortes „ballista“ in der Bedeutung von „Ambrüst“ bis zum Ende der Arpadenzeit (1301) und versucht, das Wort in den unterschiedlichen Kontexten zu deuten. Demnach scheint das Wort in der Bedeutung „Armbrüst“ sich im Jh. – vor allem aber in dessen zweiten Hälfte – in Ungarn eingebürgert zu haben.

Ласло Веспреми

НЕКОТОРЫЕ ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ГЕСТЫ АНОНИМУСА

Резюме

Европейская литература по истории права и историография в XII веке уделяла особое внимание вопросу правомерности завоеваний. Исследователь выявляет воздействие такого рода взглядов в хронике венгерского безымянного летописца Анонимуса, созданной приблизительно в 1200 году.

В той же хронике можно впервые в Венгрии встретить слово „баллиста“. В связи с этим автор дает повторению слова „баллиста“ и делает попытку истолковать его значение — самострел — до конца эпохи правления династии Арпадов (1301 год). На основании проделанных изысканий автор статьи приходит к выводу, что в XIII веке, и особенно во второй половине его, в Венгрии укоренилось использование тяжелых боевых луков, самострелов, которые назывались словом „баллиста“.